

Ritoók Zsigmond (1929) klaszszikus-filológus, az MTA tagja, az ELTE latin tanszékének ny. egyetemi tanára. Fő kutatási területe az antik irodalom- és esztétikatörténet.

Legutóbbi írása az *ÓKOR*-ban: „Xenophón, az író” (2004/3).

Történelmi keresztteződések

Az ókor tanulmányozása a 19. századi Magyarországon

Ritoók Zsigmond

Az alábbiakban azt kívánom vázolni, miképp értékelték és tanulmányozták az antikvitást a 19. századi Magyarországon, a különféle történelmi helyzetekben érvényesülő irányzatok keresztteződéseiben. Hogy a dolog érthetőbb legyen, célszerű néhány közismert tényre emlékeztetni.

A reneszánsznak a görög-római ókor iránti lelkesedése után a felvilágosodás – mind az angol, mind a francia – jóval kritikusabb álláspontra helyezkedett. „A kor a mi szempontunkból ó és öreg, de a világ szempontjából új és fiatal” – írta F. Bacon. „Miért tiszteljük azokat, akik sokkal kevesebbet tudtak, mint mi?” Hasonlóképpen vélekedett B. Fontenelle, s a görög ókornak mint az emberiség gyermekkorának gondolata Voltaire-nél is megjelenik. Ugyanez a szemlélet nyilatkozott meg a *Querelle*-ben is. Egyesek elutasították az ókort, mert a maguk korához képest primitívnek tartották, mások éppen ezért értékelték, hiszen a primitívségnek is meglehet a maga bája, de mindkét fél elfogadta a fejlődés gondolatát: az emberiség az ókortól a felvilágosodásig egy nagy lépést tett előre. Ez a történelmi szemlélet, a jelenségek történelmi megközelítése határozta meg a tudományok jellegét a 20. századig.

A 17. század végén azonban egy további eszme vált hangsúlyossá, mely nem kevésbé volt hatásos és fontos: a tehetség. Ezt az alapvető tulajdonságokból és az uralkodó indulatból (*passion dominante*) eredeztették, melyek meghatározzák kinek-kinek a jellemét. Mivel a tehetség fogalma ezáltal valami a természettudományokkal összhangzó, s így a józan észnek, a rációnak megfelelő volt, alkalmasnak látszott arra, hogy a korábbi, némileg misztikus és irracionális „ihlet” helyébe lépjen. Az így értelmezett tehetség az egyén teljesítményét hangsúlyozta, az egyénét, akit nem kötnek előírások és hagyományok, hanem a maga útján jár és önállóan cselekszik, amint az egy szabad polgárhoz illik. Így alakultak ki a polgári társadalom bizonyos vezéreszméi, a fejlődésgondolat, az egyéni szabadság gondolata, s mindkettő mögött a polgári józan észbe, a rációba vetett hit.

Ezek a tényezők azonban nem voltak egymással teljesen összhangban. Azok, akik a fejlődésre és a fejlődés eredményeire helyezték a hangsúlyt, hajlottak arra, hogy lekicsinyeljék vagy elvessek régebbi korok teljesítményeit, így nemcsak a „sötét középkorét”, hanem az ókorét is. Azok viszont, akik az egyén szabadságát és szabályokat nem követő, öntörvényű, eredeti tehetségét értékelték nagyra, a hajdani korok eredményeit és intézményeit is becsülhették, amennyiben akkor az egyén szabadsága és tehetsége minden szabály és kötelező előírás nélkül jutott érvényre. A francia polgárság, miután egy győztes forradalomban megragadta a hatalmat, méltán érezhette úgy, hogy meghaladta a múltat, így nem tartotta szükségesnek, hogy abból merítsen erőt, és csak külsőségekben használta azt.

Nem így a német polgárság. Ez a polgárság sokkal gyengébb volt, meg is riasztották a jakobinus diktatúra véres tettei. Így a német értelmiségiek, bár eleinte lelkesen üdvözölték a forradalmat, később eltávolodtak tőle, s inkább a klasszikus ókor, kivált a görög ókor felé fordultak, és nemcsak külsőségekben. Homérosz korát, akiben, mint a skót primitivisták vagy Wood, „eredeti tehetséget” láttak, az egyént gúzsba nem kötő szabadság korának tartották, az – eszményítve látott – athéni demokráciában pedig a saját, meg nem valósuló demokrácia-ideáljuk megvalósulását vélték megpillanthatni. A görögség számukra támasz és példakép volt abbéli törekvésükben, hogy megteremtsek a polgári szabadság világát. A görögökhöz való viszony egész létüket

meghatározta. „Azok ők számunkra – írta Humboldt –, amik számunkra isteneik voltak.” A német polgárság számára „az ókor az emberiség gyermekora” metaforának egészen más volt az értelme, mint az angol vagy francia felvilágosodás számára. Nem egyszerűen a fejlődés egy meghaladott fokát jelentette, hanem az emberiség boldog – elveszett – gyermekkorát.

Nem ez volt az egyetlen különbség. Mivel a szellem embelei Németországban – hasonlóan Vicóhoz Itáliában – készek voltak megbecsülni a múltnak legalább bizonyos korszakait, a történelmi szemléletet árnyaltabban alkalmazták, és különféle területeken különféleképpen. Winckelmann felismerte, hogy története van a művészetnek, Lessing, hogy a vallásoknak, és nyilvánvalóvá vált, hogy a művészetekkel, a vallásokkal és egyáltalán a kultúra különféle területeivel való foglalkozásnak megvannak a sajátos módszerei, hogy ezek önálló ismeretkörök, szakmák, nem pusztán részei valamilyen egyetemes, enciklopédikus tudásnak.

Ekkor jött F. A. Wolf, aki felismerte, hogy a szövegek hagyományozásának is története van. A kéziratokat nem szabad pusztán aszerint megítélni, hogy azok régiek vagy újabbak, interpoláltak vagy nem interpoláltak, a szövegek hagyományozását mint az egyes korok egész művelődésének szerves részét kell vizsgálni. Ezáltal az ókorral való foglalkozás középpontja, a szövegekkel való foglalkozás, a filológia, több lett, mint filozófusok, politikusok vagy irodalommal foglalkozó úriemberek passziója: nyilvánvalóvá vált, hogy a filológia önálló szakma, melynek megvannak a maga sajátos módszerei, a történelmi szemlélet sajátos alkalmazása. Ez Wolf *Prolegomenájának* (1795) a jelentősége, nem az, mint azt sokan még ma is hiszik, hogy ő vetette fel a homéroszi kérdést. (Felvetették azt már jóval előtte.)

A szemlélet alkalmazására Wolf mutatott először példát, a módszert részleteiben azonban K. Lachmann dolgozta ki. Lachmann eljárása egyszerre volt zseniális és a maga egyoldalúságában végzetes, az első lépés a kultúra egész összefüggésének figyelmen kívül hagyása felé. Wolf a szövegek hagyományozását a kultúrának mint egésznek az összefüggésében vizsgálta, Lachmann csak a kéziratokra összpontosított. Az eredmény a mechanikusan létrehozott kézirat-családfa volt, minden kulturális összefüggés nélkül: nélkülözhetetlen, de távolról sem elégséges. A 19. század első felének nagy szellemei számára azonban a „klasszikus ókortudomány” (*klassische Altertumswissenschaft*, nálunk latinosan egyeztetett formában klasszika-filológia) ennél még sokkal több volt: az egyszer megismert újramegismerése (*die Erkenntnis des Erkannten*), ahogy A. Boeckh fogalmazta, vagyis az ókor megismerése minden vonatkozásban.

Ha viszont az ókortudomány önálló szaktudománnyá vált, akkor mint ilyet tanítani kellett, és tanszék kellett neki az egyetemen. Ez a Humboldt alapította új berlini egyetemen valósult meg. Humboldt reformja természetesen nemcsak ennyiben állt. Az egyetemi oktatás az ugyanekkor létrehozott klasszikus gimnáziumra épült, ahol mind a görögöt, mind a latint elegendő óraszámban tanították, az egyetemen pedig a bölcsészeti kar, mely korábban inkább egyfajta egyetemi előképző volt, önálló, a többi karral egyenjogú karrá lett, s e karon a klasszikus ókortudománynak fontos hely jutott. Végül, s ez a legfontosabb, kimondatott a tanszabadság elve: a tanárokat az egyetem szabadon választotta, s ők szabadon taníthattak, minden tudományon kívüli szemponttól függetlenül.

Most már végre Magyarországra térek. Ugyanabban az évben, mint amikor Wolf mint *studiosus philologiae* iratkozott be a göttingeni egyetemre (amivel bizonyos feltűnést keltett), azaz 1777-ben, jelent meg az iskolai oktatást Magyarországon szabályozó (első) *Ratio Educationis*. Ez az iskolarendszert a francia felvilágosodás szellemében szabályozta. Az eszmény az enciklopédikus és gyakorlati műveltség volt. Ez nem valamiféle visszamaradtságot jelentett; Voltaire is, Rousseau is élt még. Mivel a latin Magyarországon hivatalos nyelv volt és maradt is 1844-ig, a latin hasznos nyelv volt és ilyen lévén a középiskolában tanítani kellett. Hasznos volt mint a nyelvi érintkezés eszköze, de hasznos volt azért is, mert a retorika módszereinek és eljárásainak ismeretét is megadta, és megadta azokat a mitológiai és történelmi példákat, melyekkel a beszédet fel lehetett ékesíteni. Mint ilyet az egyetemen az ékesszólás vagy az esztétika professzora tanította Pesten éppúgy, mint Bécsben, de még Chr. G. Heyne is *eloquentiae professor* volt Göttingenben. Az ókortudománynak nem volt tanszéke sem. (A régészetnek igen.)

A görög helyzete más volt. Ismerete hasznos lehetett a teológusoknak, nem annyira a katolikusoknak, akik a Vulgátát használták, mint inkább a protestánsoknak, akik az Újszövetség esetében a görög eredetihez folyamodtak. Volt azonban egy vékony értelmiségi réteg – felekezeti különbségre való tekintet nélkül –, amelynek számára a görög nem hasznossága miatt volt fontos, hanem mint egy nagy költészet és filozófia hordozója, amely szép is, és ismerete a magyar művelődést is gazdagíthatja. Ez rokon volt a német értelmiségiek magatartásával, akik a görög világban példaképet, mintát láttak, vagy legalább valamit, aminek mondanivalója volt számukra és koruk számára. A német magatartás inkább politikai színezetű volt, a magyar kevésbé, vagy helyesebben szólva közvetlenül volt politikai, amennyiben a görög költészet fordítása révén a magyar nyelv is fejlődhetett, pallérozódhatott. Ez pedig a 18. század végén, a 19. század elején Magyarországon sarkalatos kérdés volt, hiszen a nemzeti nyelv a polgári nemzetállam elválaszthatatlan, szerves részének számított. (A latin mint hivatalos nyelv elleni harc is ekkor indult meg.)

A görög tanulmányok mindenesetre nem közvetlen gyakorlati hasznosságuk miatt voltak fontosak, hanem a gyönyörűség miatt, melyet kínáltak. Az azonban, hogy ezt a foglalkozást szaktudománnyá változtassák, még a hellénofil értelmiségnek sem jutott eszébe. Számosan voltak, akik Heyne lábánál tanultak klasszika-filológiát Göttingenben, a berlini egyetem alapítása előtt a legmodernebb egyetemen a kornak, tehát szakszerű képzésben részesültek, mégsem lett egyikük sem a korszerű értelemben vett magyar ókortudomány megalapítója. Nem volt rá „társadalmi igény”.

Azoknak, akik a társadalom modern polgári társadalomává való átalakításáért is küzdöttek, nem az athéni demokrácia volt a mintaképe, hanem a forradalmi Franciaország. Ez következett a francia felvilágosodásnak a magyar értelmiség egészére – arisztokratákra épp úgy, mint kismemesekre és nememesekre – gyakorolt hatásából. És ha meggondoljuk, hogy a gazdasági és társadalmi viszonyok milyen elmaradottak voltak, érthető, hogy nem az ókortudománynak mint szaktudománynak a kifejlesztése volt a gondolkodó emberek legfőbb gondja. Ehhez járult éppen a göttingeni növendékek esetében az a sokirányú tájékozódásra való nevelés, mely Göttingen sajátja volt, s melynek nem a szűkkörű szakosodás volt az eszménye.

A jakobinusokat azonban lefejezték, bebörtönözték, vagy – legjobb esetben – maguk húzódtak vissza a politikától. A napóleoni háborúk korában a helyzet nem lett jobb, s utána, Ferenc abszolutisztikus rendőrállamában, a Szent Szövetség korában minden megmerevedett. (Elég a második *Ratio Educationist* az elsővel összevetni.) Az egyetemi tanárokat szigorúan ellenőrizték, csak olyan előadásokat tarthattak, amelyeket illetékes hatóságok előzetesen jóváhagytak. Mindezt akkor, amikor Berlinben Humboldt bevezette a tanszabadságot.

1825 után az abszolutizmus puhább lett, és 1848-ig – nem nagy nehézségek nélkül – számos reformot sikerült keresztülvinni. 1848-ban, mikor Bécsben is megmozdult a föld, F. Exner megkísérelt egy, a Humboldtéhoz hasonló reformot végrehajtani, s a forradalom bukása után, különös módon, ha nem is kompromisszumok nélkül, sikerült is. Pesten Eötvös készített elő hasonló változtatást, de már nem volt ideje, hogy végre is hajtsa.

A tanszabadság Bécsben a forradalom előtt is hevesen vitatott kérdés volt, némelyek ugyan támogatták a gondolatot, de a többség már akkor is veszélyesnek tartotta, és még inkább a forradalom után. Exner érdeme, hogy megnyerte az ügy számára Leo Thun grófnak, a Schwarzenberg-kormány kultuszminiszterének támogatását. A reformot Thun-féle reformnak szokás nevezni, és joggal, noha F. Exner és H. Bonitz dolgozta ki. Thun ti. elég konzervatív és forradalom-ellenes volt ahhoz, hogy ne lehessen az ördöggel, vagyis a forradalommal való cimborálással vádolni. Természetesen nem valami szabadelvű hajlandóság vezette, hanem a központosított összbirodalom jól felfogott érdeke, amelynek szakemberekre, állami tisztviselőkre volt szüksége, meg szaktanárookra, akik képesek voltak ilyeneket nevelni. Ez a régi oktatási rendszer mellett elképzelhetetlen volt. A reform létrehozta a klasszikus gimnáziumot, latinnal, göröggel, illetve szaktanárokkal, az erre épülő egyetemet, benne az újfajta bölcsész-karral, melyen most már a klasszika-filológia is tanszéket kapott, s mindenképp a tanszabadságot (jórészt természetesen politikailag veszélytelen osztrák és német tanárokkal). A reform megvalósult, Bécsben éppúgy, mint Pesten.

A reform azonos volt, de jelentősége nem. Humboldt számára Berlinben a reform a tudomány szabadságát és minden, a tudománytól idegen elem kizárását jelentette – Bécsben a központosított monarchia jó működését szolgálta. Berlinben az ókortudomány a klasszikus görög kultúráért való lelkesedésből táplálkozott – Bécsben csak tartozéka volt a korszerű oktatásnak.

Pesten még további nehézségek adódtak. Míg Bécsbe a legkitűnőbb filológusokat lehetett meghívni (Bonitz mellett Vahlent), Pestnek a derék, jól tájékozott, az összehasonlító nyelvészetben is jártas, de tudósként nem túl tevékeny K. Halder jutott osztályrészül. A meghívott professzorok német anyanyelve Bécsben természetesen nem jelentett problémát, Pesten egy osztrák professzor, egyszerűen mert nem tudott magyarul, egy magyarellenes, németesítő kormányzat ügynökének számított. Halder azonban nagyon hamar megtanult magyarul, még magyar költőket is idézgetett a katedrán, és azáltal, hogy magyar fiatalokat tanított és magyar folyóiratokba írt, hozzájárult a szó korszerű értelmében vett ókortudomány Magyarországon való kifejlődéséhez.

A helyzet valóban különös volt. Az oktatás polgári-szabadelvű reformját egy konzervatív arisztokrata, egy valóban

nagyon reakciós kormány minisztere vitte keresztül; ugyan-ezen, minden magyar iránt később is ellenséges miniszter németesítő törekvései eredményeképpen jött létre a korszerű magyar középiskolai rendszer, és fejlődött ki a korszerű magyar ókortudomány. Különös keresztteződés.

Nem ez az egyetlen. Említettem, hogy a francia felvilágosodás művelődési eszménye enciklopédikus volt és gyakorlati. A francia felvilágosodottak tudatában voltak a fejlődés jelentőségének, de elsősorban a saját koruk fejlett voltát látták és hangsúlyozták. A 18. század nem a legjobb korszaka volt a francia ókortudatásnak. A német felvilágosodás elméletibb jellegű volt. Igenelte a fejlődést, de árnyaltabban látta, mint a franciák, nem tolta félre az ókort, mint meghaladottat, hanem a fejlődés gondolatát a szellemi élet különféle területein alkalmazva az e területekkel való foglalkozást szakmává fejlesztette, így az ókorral, főleg a görög ókorral való foglalkozást is. A 18. század vége és a 19. század a német klasszikus ókortudomány nagy felvirágzását, általánosan elismert vezető szerepét hozta magával.

Magyarországon sokan tekintettek példaképként a francia felvilágosodásra, melynek nevelési eszményei a *Ratio Educationis*-ban kodifikálva voltak, s számosan a francia forradalomra is, annál is inkább, mert a körülmények gyakorlati javításokat, gyökeres reformokat igényeltek, akár Széchenyi inkább gazdasági, akár Kossuth inkább politikai reformjai értelmében. A közgondolkodásban azonban, a társadalom általános latinos műveltsége folytán nem a görög kultúra, hanem a római ókor, annak gyakorlati erkölce és politikai tanítása játszott nagy szerepet, hasonló, mint a görög művelődés a német polgári közgondolkodásban.

A forradalom kíméletlen letiprása után nem csoda, hogy Thun reformjait, a görögös klasszikus gimnáziumot s az új típusú bölcsész-kart a közvélemény elutasította. Az új bölcsész-karnak az első évben összesen öt hallgatója volt, és Haldernek, mint a klasszika-filológia professzorának, egyetlen egy.

Thun reformja mintegy százötven évre meghatározta az iskolarendszert és az egyetem szerkezetét, de a „francia hagyomány” elevenen élt tovább, nemcsak annyiban, hogy a francia forradalom némelyek szemében továbbra is az emberi történelem fontos és pozitív mérföldköve maradt, még Taine *Les origines de la France contemporaine*-je után is (pedig azt néhány évvel megjelenése után már le is fordították magyarra), hanem főképpen úgy, mint gyakorlati ellensúly a német ihletésű és olykor már életidegenné váló német nevelési rendszerrel szemben. Megint egy érdekes keresztteződés.

Befejezésül még néhány szót az ókortudományról. A klasszikus ókortudomány a 19. század elején nem elsősorban mint öncélú szaktudomány indult, hanem úgy is, mint társadalmi vagy erkölcsi program, s mint olyan tudományos tevékenység, melynek célja az ókornak a maga teljességében való megragadása. Utaltam rá, hogy a szövegkritika esetében ez a teljességigény hogyan tűnt el. Hamarosan nemcsak a szövegkritika esetében. Egy orosz egyetemi hallgató, aki a század hatvanas éveiben M. Hauptot hallgatta a berlini egyetemen, arról panaszkodott, hogy az órán másról sincs szó, mint nyelvi, nyelvtani magyarázatokról. Haupt kitűnő tudós volt, némely tanulmánya mára sem veszítette el jelentőségét, esetében nem is a tudás hiányzott, hanem a szellem, amely a hallgatókat megragadhatta, megigézhetette volna azzal, hogy megmutatja, miért fontos az ókor az ő számukra. Az ókortudomány jól

Lélekben úgy, úgy megfogyott a nép,
 Már szinte nem is tudta: mi a szép,
 Midőn – az égből vagy máshonnan jött-e? –
 Tündér jelent meg, ragyogón, közötte.
 – „Látjátok ama kettős csarnokot?
 Két nemzet szellemkincse rejlik ott:
 Helléneké, latinoké.
 Megifjehodni vágytok-é?
 Reátok új lét fénye árad,
 Csak pattantsátok föl a zárat.
 Igaz, jó rég nem jártak ott,
 Lehet, be is rozsdásodott.
 Ím kulcsai!” Lakatos mesterek
 Átveszik. Oh mi pompás két remek!
 Nem láttak ilyet még emberszemek!
 Már ez a szerszám ki van ám eszelve!
 Szép rajta minden: füle, szára, nyelve!
 Nyelv is a két kulcs: görög s római,
 Két irodalom kulcsai.
 Szemlélik is, vizsgálják egyre még,
 Mindegyre lakatos uraimék;
 Betelni csak sehogyse tudnak,
 Felé se néznek a kapuknak.
 De végre, mégis, odataszívalva,
 A kulcsokat beillesztik a zárba,
 És nyitogatják, csukogatják,
 Erre meg arra igazítják;
 Mivoltán egy és más retesznek
 Egymás között is összevesznek;
 És úgy elállják azt a két kaput,
 Hogy a kincstárba bé senki se jut.
 Nem is akarják, hogy az emberek
 Ő nélkülök belülkerüljenek;
 S példái ritka önmegtagadásnak:
 A küszöbön túl ők magok se járnak.
 Ezer szerencse, hogy néhány okos
 Úgy tesz, mikéntha volna lakatos,
 Közéjük áll, becsúsztat hátok megett,
 S lemásolván a látott kincseket
 – Bár nem méltó a philolog nevére –
 Kihozza, világ örömére.
 Minálunk is találni most
 Sok istenadta lakatost:
 Betűt, tagot, szót, mondást jól megrónak:
 De lelkibe nem hatnak az írónak.

működött mint tudomány, kitűnő eredményeket ért el, sok esetben ma is ezekből élünk, de azáltal, hogy szaktudománnyá lett, nem kerülte el a veszélyt, amely minden szaktudományt fenyeget, hogy elszakad a nem-szakmabeliektől. A klasszikus ókortudomány fokról fokra elvesztette azokat az eszményeket, melyek kívülálló számára is eszmények lehettek volna. Pusztá ismeretanyag lett, része a tantervnek, és csak kevesek számára több ennél.

A magyar-klasszikus filológusok a 19. században ezt az egyre inkább ezotterikusá váló tudományt tanulták. Elkerülhetetlenül: a mesterséget meg kellett tanulni, s a mesterséget ez az önmagán belül mind tökéletesebbé váló tudomány jelentette. A „mesterség” közérdekű vagy éppen újszerű alkalmazására azonban csak lassan került sor. A szakma és a szakmán kívüli világ között a kapcsolat nagyon laza volt, szinte csak az iskola tartotta fenn, amennyiben a tudományos ismeretek egyes elemei átszivárogtak az iskolába. A szakmán kívüliek nagyon világosan látták az elszakadásnak ezt a veszélyét. Ez alkalommal nem Aranynak Remete József *Aeneis*-fordításáról írt elvi jelentőségű bírálatára (1863), nem is Hatvany Lajos híres-hírhedt könyvére (1908) utalok, hanem Greguss Ágostnak egy kevésbé ismert „irodalmi meséjére” az 1870-es évekből. Idézem a teljes szöveget, mert tanulságos és szórakoztató (lásd a margón).

A „mese” nem igényel magyarázatot. Igazságtalan volna azonban nem említeni, hogy a szakmán belül is voltak, akik jól látták a problémát, a modernizálás szükségességét. A nehézség abból adódott, hogy egyszerre kellett megtanulni a „mesterséget” és meghaladni azt. A századforduló körül több kísérlet is történt, szerencsés is, szerencsétlen is, a továbbvezető út megtalálására. Ezekről most nem akarok szólni. Csak egyet említek, amely úgy tekinthető, mint a 18/19. századforduló teljességi igényéhez való visszatérés a 20. század elején, magasabb fokon, a nyitást a francia szociológia és lélektan (Durkheim), illetve az angol ethnológiai iskola felé. De talán úgy is mondhatjuk, hogy Göttingen teljességet látni és megragadni akaró szelleme éledt újjá, másképp. Erről azonban máskor, máshol.